

SA's Leading Past Year

Exam Paper Portal

You have Downloaded, yet Another Great Resource to assist you with your Studies 😊

Thank You for Supporting SA Exam Papers

Your Leading Past Year Exam Paper Resource Portal

Visit us @ www.saexampapers.co.za

SA EXAM PAPERS

SA EXAM PAPERS
Proudly South African

Confidential

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2024

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 37.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo leswi hi vukheta u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso swa kona u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.
3. Papila leri ra swivutiso ri na swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C: Ntlangu	(25)
4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena: SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
 SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.
 XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.
5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C (NTLANGU):
  - Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
  - Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso himfanelo.
6. VULEHI BYA TINHLAMULO
  - Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
  - Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
  - Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela switsundzuxo leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana himfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA. ...
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:
XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI			
Swithokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swithokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI.			
NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Xifukuzi'	Xitsalwana	10	6
2. 'Nkuwa'	Ximbangu	10	7
3. 'Vamanana va Afrika-Dzonga'	Ximbangu	10	9
4. 'U nga dungi xihlovo'	Ximbangu	10	11
NA			
Xithokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.			
5. 'Ndzi tshikeni mina!'	Ximbangu	10	13
<p>*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Loko u hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.</p>			
XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA			
NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	14
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	14
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	17
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	17
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	19
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	19
KUMBE			
MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	21
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	21
XIYENGE XA C: NTLANGU			
Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*			
14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	26
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	26
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	29
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	29
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	32
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	32
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	35
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	35

*LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HIMFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungo wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Swithokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana KUMBE ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana KUMBE ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula xivutiso lexi nga ta xi landzela.

XIFUKUZI – MJ Baloyi

- 1 Ndzi ri leyi i misava ya swifukuzi,
- 2 Leyi a hi misava ya vo ka' *tinkokola*.
- 3 Ndzi ri leyi i misava ya ndzalama,
- 4 Leyi a hi misava ya vo ka' mano.
- 5 Ku honisa leswi u ta tiyisisa xihlambanyo xa vunghwendzha.

- 6 Xifukuzi xi fukuzela ku humelela evuton'wini,
- 7 Evuton'wini a ku laveki malolo.
- 8 Xifukuzi xi tiva vutsokomberi na vubaveri bya nyuku wa mombo wa xona.
- 9 Hambiloko xi pfa xi dyeletywa xi wa xi pfuka xi ya kona hikuva i xifukuzi.
- 10 Laha xifukuzi xi ganyaka kona mavondzo ya vusa.

- 11 Xifukuzi na vurhongo i ximanga na kondlo.
- 12 Xifukuzi xi swi tiva kahle leswaku vutomi byi hanyiwa masiku hinkwawo,
- 13 Xifukuzi xi swi tiva kahle leswaku rifu ri ta kan'we ntsena eka munhu.
- 14 Xifukuzi xi swi tiva kahle leswaku xi fanele ku siyela ngati ya xona ndzhaka na rifa.
- 15 Xifukuzi xi swi tiva kahle leswaku leswinene swi fukuzeriwa bya mfukuzani emirini.

- 16 Xifukuzi a xi fani na xindozi lexi hanyaka hi ntshovelo wa ngati ya van'wana,
- 17 Xifukuzi xi dya swa nyuku wa mombo wa xona hi vutshembeki.
- 18 Xifukuzi a xi fani ni timpfuvu leti nga rimangiki ehlalukweni.
- 19 Xifukuzi xi khomile *tinhlamuselo* hinkwato ta 'ku humelela evuton'wini'.
- 20 Xifukuzi loko u nga vumba vunghana na xona,
- 21 U ta hanya khwatsi masiku hinkwawo u fa kan'we u rhurile.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 2, 11, 15, 17 na 18.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

NKUWA – MA Khosa

- 1 Lowu nkuwa wu ma rhwele makuwa,
- 2 Rhavi rin'wana na rin'wana hi wona ntsena,
- 3 Ni *swinembeletana* swa wona hi wona ntsena,
- 4 Ku tshwuka ka nkuwa lowu hi nga vuli kona!
- 5 Wu phomisa ni marha ku wu keluta kunene ntsena.
- 6 Wonge u nga kha u khojeta wa ha ta hi le kule lee!

- 7 Ku leha ka nkuwa khoma kwala!
- 8 Loko u ehleketa ku khandziya,
- 9 Hi rhavi kumbe tshinya,
- 10 Matsolo ya dzunga ya gudlagudla.
- 11 Timbilu ti banana, kumbe loko a wo tlhuvu kunene ke?

- 12 Loko ma wela ehansi ritshuri be!
- 13 Se u to dya misava?
- 14 Se swi nga to yini?
- 15 Hikuva makuwa wa ma lava.

- 16 Hambileswi wu rhetaka.
- 17 Hambileswi wu tlhivaka tilo.
- 18 Ringeta u ta kala u swi kota.
- 19 Ndzhwalo va ringetela emakatleni.

- 20 Loko u lava swo *nandziha* ringeta.
- 21 Ku kuma swona i ku juluka nyuku,
- 22 Buku yi vurile tano.
- 23 Handlekaswona u ta dya ku vonateka.

- 24 Tibuku mihandzu ya tona hi leyo tsokombela.
- 25 Ku hlaya tona i tlakula-va-xurhe!
- 26 Ku khoma tona na vurhongo byi phaha mpela!
- 27 Kambe tiyisela u ta vona wena!
- 28 U ta vona mihandzu ya kona,
- 29 Yi ta fana ni ya nkuwa walowu u wu vonaka kwala mahlweni ka wena.

- 2.1 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketsweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 2.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku loko munhu a lava swilo leswinene u fanele ku tirha hi matimba. (1)

- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntila wa 5 wu ri: 'Wu phomisa ni marha ku wu keluta kunene ntsena.' Ku 'phomisa marha' swi vula ku va swakudya swi ...
- A nyanganya.
B naveta.
C nandziha.
D phyama. (1)
- 2.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 10 lowu nge: 'Matsolo ya dzunga ya gudlagudla' u tirhisile rito 'gudlagudla'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Ku vuyeleriwa ka rito 'Hambileswi' eka mintila ya 16 na 17 leyi nge: 'Hambileswi wu rhetaka' na 'Hambileswi wu tlhivaka tilo', swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 2.6 Hungu leri humelerisiwaka hi mutlhokovetseri eka ndzimana yo hetelela ri endla u titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

VAMANANA VA AFRIKA-DZONGA – ME Mhinga

- 1 Timpecani ti dzudzekile,
- 2 Ti nyulekile,
- 3 Emavokweni,
- 4 Ebyongweni,
- 5 Eririn'wini,
- 6 Emilengeni.
- 7 Ha khensa wena Xidemokirasi u nga ti chucha.
- 8 Loko Xidemokirasi a nga se yi lamula,
- 9 I wansati wa ka mani loyi a titirhela?
- 10 Futhi a titirhela ni mitirho leyi a yi yirisiwa no yi khumba kunene loku?
- 11 Kasi a yo yiriseriwa mona.
- 12 Vuswikoti byi pfaleriwile eswandleni swa yena.
- 13 Lebyi loko byi humesiwa sweswi va salaka va tikhomile swilebvu ntsena.
- 14 A ta va n'wana wa mani,
- 15 Loyi a ta pfumeleriwa ku tirhisa byongo,
- 16 Ku ehleketa no pimapima timhaka etikweni a ri waxisati?
- 17 Kambe loko ku ri wansati wa n'wana Xidemokirasi,
- 18 U pimapima makungu va sala va anhlamisile ni milomo gabaa!
- 19 U ba xigandlu makungu ya pasa handle ko dlidlimbetiwa.
- 20 Ina, hungu ro huma enon'weni wa wansati a ri bakanyiwa.
- 21 Futhi a ri tiveka ri phyama bya nyamatana.
- 22 Futhi no tipfala tindleve a va tipfala leswaku va nga ri twi rito rakwe.
- 23 Loko o tokolo, a a ta bomodziwa a pfimba nomo lowu!
- 24 Kambe ku khensa hi ku tlherisela eka wena Xidemokirasi,
- 25 Wena loyi a vekeke rito:
- 26 Wansati na yenavu i munhu;
- 27 Wa faneriwa hi ku ahlamisavu nomo,
- 28 A chulula ta le xifuvani,
- 29 Handle ka ku monyiwa.
- 30 Rito ra wansati se ra twakalavu,
- 31 Ra veka nawu wu landzeleriwa,
- 32 Ra ba nhonga ehansi ku alelana no xanisiwa,
- 33 Kona loko o za a kolola!
- 34 Mhaka yi endleka hi ku copeta ka tihlo,
- 35 Malamulele ku ri yena Xidemokirasi.
- 36 A wu ta nghena ehubyeni u ri wena mani?
- 37 Kambe hi ku Xidemokirasi u yi lamurile,
- 38 Wansati na yena wa nghena na yena a humesa vonelo.
- 39 Hikuva i ntirho lowu a wu foromeriwile wanuna ntsena.
- 40 Kambe Xidemokirasi a swi hangalasela le kule lee!
- 41 Sweswi na vaEvha swo nyarhula na swibalesa,
- 42 Futhi swi tirha onge mundzuku a swi nga ha tirhi.

43 Ku fambisa emitirhweni a wu ta swi nyikiwa hi mani?
 44 Hikuva ndhawu ya wena a yi tiveka yi ri exitangeni ntsena.
 45 Kambe namuntlha vanhwanyana swi ba nhonga ehansi,
 46 Meno ya dzadzamela na matsolo ya gudlagudla.
 47 Xitanga xi ta vonaka loko yi chayile.
 48 Loko ri xa ku ya handzeriwa swivondlwana hinkwerhu ka hina.

49 Namuntlha wansati u ba nhonga ephalamende,
 50 Vakhalabye va mimpandlha va rhurhumela,
 51 Futhi loko swi tikile na nyangwa va kombiwa hi rintihlo,
 52 Va ta khawula ku n'wi vonela ebodhleleni.
 53 Hi ri wena Xidemokirasi hi ba mandla,
 54 Hi ku hluvulela xihuku eka nyimpi leyi u yi hluleke,
 55 Loko a ku nga ri wena u goveke 27 wa malembe emakorhweni ya tingwenya,
 56 Hina vavasati a hi ta va hi ri kwihi sweswi?
 57 Meno a va ta va va hi khuvutile khale!
 58 Vavanuna a va tlangela ehenhla ka hina va tiololela eka hina.
 59 Kambe hi ri wanuna a ringeti sweswi!
 60 U ta tisola a lo ba, hi khwiri.

61 Hi ri u nga rivali ku khensa Xidemokirasi,
 62 Ku va wansati eka leyi Afrika-Dzonga a ka ha ri nkhave.
 63 Sweswi ntswele yi rhangela tihomu ti ya nwa mati ti tlhela ti kolwa.
 64 Ingi moya waku wu nga wisa hi kurhula Madiba,
 65 U khatsile ndzima ya tindzima yi lo juu!
 66 Se swi le mavokweni ya hina.

- 3.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tsavula ntila lowu seketelaka mhaka ya leswaku khale vavasati a va xanisiwa no biwa hi vavanuna. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntila wa 20 lowu nge: 'Ina, hungu ro huma enon'weni wa wansati a ri bakanyiwa' wu hlamusela leswaku wansati loko o ringeta ku vulavula a a nga ...
- A yingiseriwi.
 B langutisiwi.
 C vutisiwi.
 D hlamuriwi. (1)
- 3.4 Eka ntila wa 48 lowu nge: 'Loko ri xa ku ya handzeriwa swivondlwana hinkwerhu ka hina' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'swivondlwana'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Xivutiso lexi nga eka ntila wa 43 lowu nge: 'Ku fambisa emitirhweni a wu ta swi nyikiwa hi mani?' xi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 3.6 Hi ku vona ka wena, mutlhokovetseri a a titwa njhani loko a tsala xitlhokovetselo lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

U NGA DUNGI XIHLOVO – NW Phakula

- 1 Leswi mi ngo hlambelana emahlweni ka vanhu, ya kona mati yo kala xilavi?
- 2 Mundzuku mi ta tlhelelanisana ku yini?
- 3 Tolo kunene a swi ri swinene swa n'wina vambirhi.
- 4 Buti n'wana mhani emarhumbini va tlhelela.
- 5 Munhu u hlambanya se a lo gaa, hi xikosi ntsena.

- 6 Buti u nga tikhalambisi hi ku poyila nsati,
- 7 Nsati loyi a nga yena a mi humeseke elawini ra tinghwenda,
- 8 Nsati loyi mi nga n'wi hlawula exikarhi ka vavasati va ntsandzavahlayi,
- 9 Nsati loyi a mi hamba mi tiba xifuva mi ku wo fana na yena a nga kona emisaveni hinkwayo.
- 10 Se namuntlha ku lo tswariwa wo fana kumbe ku tlula yena?

- 11 Buti, u ta tikomba yini *tinhloko* leti u n'wi rhwexeke tona namuntlha?
- 12 Leswi mi ngo famba mi peperha ta le hansi ka xihlungwana a mi nga tisoli?
- 13 Leswi mi ngo hlambela xihlovo mundzuku mi ya timula kwihi torha?
- 14 Leswi u ngo ticelela sirha wa ha hanya n'wana manana u ta etlela vurhongo?
- 15 U nga yi hi vanhu n'wana mhani, emarhumbini va tlhelela.

- 16 Leswi tolo wa siku mi nga te mi ta hambanyisiwa hi rifu ke?
- 17 Kumbe se rifu ri se ri gongondzile ekamareni ya wena buti?
- 18 Hi vikele na hinavu hi ta famba hi lava homu,
- 19 Homu yo phamela vayoweri na *vakhandlivanhlonge*,
- 20 Hi ta wisa ku hlamula vana miharihari.

- 4.1 Kombisa hungukulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 4.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku nuna loyi a a nga si tshama a teka nsati, loyi a ku ri yena wo sungula ku n'wi teka. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 5 loko mutlhokovetseri a ku: 'Munhu u hlambanya se a lo gaa, hi xikosi ntsena', u vula leswaku munhu u hlambanya ntsena loko a ...
- A wisile.
B ganamile.
C lovile.
D etlele. (1)
- 4.4 Eka ntila wa 12 lowu nge: 'Leswi mi ngo famba mi peperha ta le hansi ka xihlungwana a mi nga tisoli?' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'peperha'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)

- 4.5 Xana ntila wa 9 lowu nge: 'Nsati loyi a mi hamba mi tiba xifuva mi ku wo fana na yena a nga kona emisaveni hinkwayo' wu tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 4.6 Loko a wu ri munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a wu ta endla yini endzhaku ko twa leswi u byeriwaka swona eka xitlhokovetselo lexi? (2)
- [10]**

NA

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**NTLHUVUTSO WA VUTOMI – MD Ndove****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xithhokovetselo lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ta xi landzela.

NDZI TSHIKENI MINA! – MD Ndove

- 1 I mani wa movha loyi a nga n'wi tivi Japisa wa ka Mahanci?
- 2 Xinhwanyetana xo yimeka bya *ximhuntana*.
- 3 Kambe nhamu ya xona a yi ri ya nhuntlwa.
- 4 Vamathekisi, va tithendara, vamakhwiri, a va n'wi kayelangi.
- 5 I mani a ta n'wi tshinya?
- 6 Leswi a ri manga-yo-bola-maonha-totala- enon'weni wakwe ke?
- 7 Leswi a nga chavi ku teka mpfundze a chela munhu enhlokweni yakwe ke?
- 8 A lava ko ku tshikiwa a tidyela.
- 9 Kwala misaveni *yaleyi* ...
- 10 I mani a nga nghwazi yo dyela?
- 11 Vonani leswi a nga xiswona *ihiwani*.
- 12 Loko ro xa ra mundzuku pthuuu, hi lama, swa ka vona swi ta va swi ri na yena.

- 5.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a byelaka vahlayi swona hi xithhokovetselo lexi. (2)
- 5.2 Tsavula ntila eka xithhokovetselo lexi lowu hlamuselaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a nga ri na mahlamulelo lamanene loko a tsundzuxiwa. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 3 a ku: 'Kambe nhamu ya xona a yi ri ya nhuntlwa', ku ya hi xithhokovetselo lexi u hlamusela leswaku munhu loyi a a ... ngopfu vavanuna.
- A venga
B rhandza
C sola
D xisa (1)
- 5.4 Eka ntila wa 10 lowu nge: 'I mani a nga nghwazi yo dyela?' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'nghwazi'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha a ri tirhiseke hakona eka xithhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile riencisi 'pthuuu' eka ntila wa 12 swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 5.6 Xana u vona mavulavulelo ya mutlhokovetseri eka ntila wa 11 lowu nge: 'Vonani leswi a nga xiswona *ihiwani*', ma amukeleka ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30****SA EXAM PAPERS**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Kombisa ntiyiso wa mavulavulelo lama nge: 'Tshemba munhu mi langutanile hikuva loko mi hambanile a nga swi kota ku cinca a endla leswi a mi nga twananangi swona'. Kongomisa nhlamulo ya wena eka leswi endliweke hi Brooks ehenhla ka Johnson Hlongwane.

[25]**XIVUTISO XA 7: XIMBANGU****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

Briggs ni swirho swin'wana swa bodo swi n'wi yimerile. A fika a xewetana na vona. Va rhanga va bulela etiyeni, leti na letiya. Ku suka eka rihanyo ra Giyani, ku hisa ka Giyani, nhluvuko wa Giyani, vanhu va Giyani. Feme ya Giyani. Ntirho wa le femeni. *'Administratively there are quite a lot of things to adjust,'* ku vula Chavalala. *'Some of us still need a hell of a lot of training.'*

5

A nga kona namuntlha Hlongwane wo pfa a kavanyeta. A ri kona siku rin'wana ra nkateko ro fana ni leri. Mpfhuka Chavalala a ku nhlo, emisaveni i ku sungula a tshama na vafambisi, a bula na vona.

'How is Brooks?' Ku vutisa nkulukumba Alan Arthofer, un'wana wa vafambisi.

'He is very good,' ku hlamula Chavalala. *'That industry may suffer a great deal if he is removed.'*

10

'And how's Johnson?' Ku vutisa Briggs. *'It seems the two of you are not on good terms.'*

Loko ingi xivutiso lexi a xi lo vutisiwa Hlongwane! Vukriste a hi ku nghena kereke ntsena kumbe ni ku hlaya Bibebe. Mbilu ya munhu yi nga va mukriste hi yoxe, ya swi kota ku biwa hi mpama ivi yi tlhela yi kangatela tlhelo lerin'wana.

15

'Not quite good and not quite bad,' ku vula Chavalala. *'But his attitude towards me is not negative. He may lend me in problems if I'm not careful. Nevertheless, training can make a leader out of him.'*

Kwalaho va hetelela hi ku ya nghena eka mhaka ya ku famba ka yena.

20

7.1 Hi kwihi laha Chavalala a a fanele a ya kona naswona a a ya endla yini?

(2)

- 7.2 Hi xihhi xivangelo xo va Chavalala a bohekile ku tilanzela thikithi ra ku ya laha u ku boxeke eka 7.1 laha henhla? (2)
- 7.3 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Chavalala a ri na wona efemeni ya PPE u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 7.4 Ku va Chavalala a vulavula kahle hi Hlongwane hambileswi a a n'wi xanisa swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 7.5 Ku va Briggs na ntlawa wa yena va tiyisisile leswaku Chavalala ku va yena loyi a yaka endhawini leyi u yi boxeke eka 7.1 laha henhla hambileswi Hlongwane a a nga yimi na swona swi lemukisa vahlayi yini? (2)
- 7.6 Loko a ku ri wena Hlongwane u twa Chavalala loyi u n'wi xanisaka a vulavula hindlela leyinene hi wena eka varhangeri va wena a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u boxa na leswi a wu ta endla swona. (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

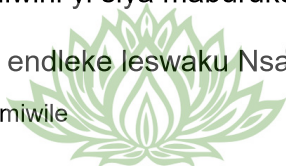
Ku fika ekaya ngwenya yi ya endlwini yi siya maburuku, tintanghu ni tihembhe emovheni. Yi kongoma ekamareni yi ri karhi yi ba pongo ra pongo. Vaakelani va yena va kala va pfuka.

Vuthala bya mhaka ya yena byi sungula ku nyika masema loko a fika entirhweni. Va twa ku vulavula le hofisini va ku kumbe ku na munhu un'wana na yena kasi swi lo endla. Swi thumbile hi Nsatimuni loko a ku u ya teka basikiti leyo chela thyaka nimixo. O kuma munhu, bya vondlo! Hiloko a ku magoza ya vutswatsi a landza Mukhari. Ku fika kona a nga ha koti ni ku yi sungula. O fika hi ku hefemuteka. 'Hlongwane n'wina,' Nsatimuni a hefemulela Mukhari. 'A mi swi tshamelangi,' a hefemula. 10

'I ncini?' Ku vutisa Mukhari. 'Swi lo yini?'
'Ni ricece ra antswa hikuva ra layeriwa hi lapi,' a hlamula.
'Fambani mi ya vona. Leswi onge ti lo wachuka ke? Fambani.'
Mukhari a tsutsumela ehofisini ya Hlongwane. A fika a khoma rivanti ku pfula, do!
Se yi khiyile ngwenya. Yi le ku yimbeleleni. Yi pfa yi vulavula kunene. Mukhari a gongondza hi xibakele. U twa hi mani? 15

Mpfhuka Nsatimuni a nga yima hi le kule. A tikhomile ni nhloko hi mavoko mambirhi. A nga ha titivi ni leswaku u le kwihi. Huwa ya ku gongondza yi vitana Nyeleti na Chavalala. Va ta va ta yima na Nsatimuni va hlamarile swinene.
'Swi lo yini?' Ku vutisa Nyeleti. 20
'Swi wachukile n'wina!' Ku hlamula Nsatimuni. 'Boso o byambula laha ndzeni ka hofisi ya yena ...'

- 7.7 Xana Hlongwane a huma kwihi ku kala mutsari a ku: 'Ku fika ekaya ngwenya yi ya endlwini yi siya maburuku, tintanghu ni tihembhe emovheni'? (1)
- 7.8 I yini lexi endleke leswaku Nsatimuni a tsutsumela ehofisini ya Mukhari? (2)

- 7.9 Hlamusela hi ku komisa xivangelo xa ku va Hlongwane a yile endhawini leyi u yi boxeke eka 7.7 laha henhla. (2)
- 7.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Nsatimuni a ku: 'Boso o byambula laha ndzeni ka hofisi ya yena', u hlamusela leswaku Hlongwane a nga ...
- A hlambangi.
B etlelangi.
C hluvulangi.
D ambalangi. (1)
- 7.11 Ximunhuhathwampaluxo i ximunhuhatwa lexi twaka no vona timhaka ta swimunhuhatwa leswin'wana kutani xi ti humesela ehandle. Xana i mani ximunhuhathwampaluxo ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka swiendlo swa Hlongwane leswi n'wi fikiseke eka xiyimo lexi a a ri eka xona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (2)
- 7.13 Xiyimo lexi Hlongwane a nga eka xona eka ntshaho lowu nga laha henhla xa khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Kombisa hilaha xivuriso lexi nge: 'Ndzilo wu tswala nkuma' lexi hlamuselaka leswaku mintirho ya tatana yi kanetiwa hi n'wana, xi tipaluxaka hakona hi vutomi bya Mufundhisi Tlhomandloti na vana va yena.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

'Ndzi yime emahandzeni ya tindlela, ndzi langutane ni xihlambanyo xa makumu. Ndzi twa ndzi ri enkarhini wo boha fundzu ro hetelela leri nga ta ntshunxa hi Xikwembu hi ku rhandza ka Xona. Fundzu leri ndzi lavaka ku ri boha ri le henhla ka wena. Tin'hweti i tinharhu hi ri karhi hi rhandzana, na mina ndzi ri karhi ndzi tivutisa swivutiso swo tala ha wena. Kambe namuntlha ndzi vulavula ndzi ntshunxekile moya hikuva hinkwaswo leswi ndzi swi vulavulaka swi huma emakorhweni ya mbilu ya mina.'

5

'Himpfhuka hi gangana a ndzi si ku vona moya wa wena wu hlunamile tanihi swa namuntlha. Swi nga va swi vula leswaku moya wa wena wu ku sindzisa ku endla leswi mbilu ya wena yi nga swi tsakeriki, kumbe swilo swa kona swo ku chavisa?' Ku vutisa Soluka hi mbilu ya ntwelavusiwana.

10

'Miri wa mina ni miehleketo ya mina swi fikile laha ndzi lavaka ku rhumela vatswari va mina va ta ta hi lunghisela swa vutomi bya hina swin'we. Kambe ku kanakana ku kona embilwini ya mina loko ndzi ehleketa leswaku ndzi wanuna wa futa ni vufendze, leswaku ndzi ta ku kokela evufendzeni bya mina, lebyi wena u faneleke ku hanya na byona vutomi bya wena hinkwabyo. Hitlhelo wena u nhwana loyi a hlantswekeke hi miri ni mahanyeke, loya humaka endyangwini lowu tengeke leswi nga kanakanisiki, wu tlhela wu va ni harhi ya moya wo kwetsima - laha ku hungaka vuphyuphyo bya vunene ni tintswalo.' Soluka u langutile ehansi nkarhi wo leha a nga si hlamula.

15

- 9.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi nga eka wona. (1)
- 9.2 Kun'wana etsalweni ku hlamuseriwa leswaku Madambi a ku ri munwi lonkulu wa byalwa (nkati). Boxa leswi a a hlamula swona loko a vutisiwa hi mhaka leyi. (2)
- 9.3 Kombisa ku yelana loku nga kona eka xiboho lexi tekiweke hi Madambi na swiendlo swa Soluka loko Mufundhisi Tlhomandloti a va alerile ku tekana. (2)
- 9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Soluka a a tirha tanihi ...
- A mudyondzisi.
B soxaliweka.
C muongori.
D murhungi. (1)
- 9.5 Xana mutsari u lemukisa vatswari yini hi mhangu leyi humeleleke Mufundhisi Tlhomandloti loko tsalwa ri ya emakumu? (2)

- 9.6 Marito ya Madambi lama nga eka ntshaho lowu nga laha henhla ya humelerisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 9.7 Loko a ku ri wena Soluka u swi vona leswaku murhandziwa wa wena wa tikeriwa hi ku teka xiboho lexi na wena xi ku khumbhaka a wu ta n'wi tsundzuxa leswaku a endla yini naswona hikokwalaho ka yini? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

Van'wamahiri na van'wamahungu va tsutsumile va ya luma vakulukumba va huvo ya kereke ndleve. Va vula leswaku kereke ni vukriste swi totiwe thyaka, swi lo pyi! Mufundhisi yena u bihile ku tlula vahedeni.

Kunene swi fike laha huvo ya kereke yi nga n'wi vitana leswaku a ta tihlamulela ehenhla ka leswi va nga kuma vumbhoni ha swona. Tata wa Nyiko na yena a a ri un'wana wa swirho swa huvo ya kereke. 5

Nkulukumba Ndengeza wa kereke ya Alexandra a a ri yena loyi a nga hlaya mhaka ya Nyiko ehubyeni leswaku vakulukumba va ringeta ku yi ahlula.

'Muleteri wa huvo ni hlengeletano, timbilu ta hina ta vava loko namuntlha hi hlanganile haleno ku ta ta mi boxela mhaka leyo vavisa ngopfu. Van'wana va n'wina va yi tiva, kumbe va yi twile hi mahungundlela; na hina hi mi vikelaka yona hi sungule ku yi twa hi wona mahungundlela, kambe hi tikarhatile hi handzahandza ku kuma vumbhoni lebyi hetisekeke.' 10

'Loko hi kuma mhaka leyi hi twile leswaku a ku herile n'hweti yi ri karhi yi ri kona. Hina hi tisaka mhaka leyi eka n'wina hi tikarhatile ku yi phendlaphendla tin'hweti timbirhi. Ndzi nga ku hi tisola ngopfu hikuva hi tekile nkarhi wo leha ngopfu hikuva mhaka ya kona yi fike laha ni xihlangi xi vonaka vumbhoni bya maendzo ya mufundhisi wa kereke ya hina ya Meadowlands.' 15

'Hina, vakulukumba va kereke ni swirho swa huvo ya n'wina, muleteri ni nhlengletano ya n'wina, a hi ku Mufundhisi Nyiko a hluvuriwa nguvu ya vufundhisi ku sukela namuntlha.' 20

- 9.8 Boxa mhaka leyi Nyiko a a fanele a tihlamulela eka yona emahlweni ka huvo. (2)
- 9.9 Hlamusela hi ku komisa leswi xiboho lexi tekiweke hi huvo xi vangeke swona emutini wa ka Tlhomandloti hi ku angarhela. (2)
- 9.10 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ndlela leyi vakulukumba va huvo va ahluleke hayona nandzu wa Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti? (2)
- 9.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Mufundhisi Tlhomandloti tanihi xirho xa huvo ya kereke a a ri na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 9.12 Loko Ndengeza a vula leswaku mhaka ya kona yi fikile laha ni xihlangi xi vonaka vumbhoni bya maendzo ya mufundhisi wa kereke ya vona ya Meadowlands', a a hlamusela yini? (2)
- 9.13 U vona xiboho lexi tekiweke hi huvo ya vufambisi bya kereke xa ku hluvula Nyiko nguvu ya vufundhisi xi vile kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hixitalo munhu wo saseka ngohe mbilu ya yena yi nga va yi bihile. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka Florence na swiendlo swa yena ehenhla ka Godi. [25]

XIVUTISO XA 11: XIMBANGU**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

Kambe vatswari va nga vatswari, va n'wi khongoterile. Va n'wi kombisa leswaku loko vakhale va te vukati va kandza hi mbilu a va nga hembu. A a tiyisele hikuva ku hava lexi nga heriki. 'Tiyisela n'wananga, Xiviri, vakhale a va nga hembu loko va te vukati va kandza hi mbilu. A va vula sweswi: munhu a ku sukela u nga n'wi onhelangi nchumu. Kambe hambiswirirano n'wananga, Xiviri, loko ku ri ku nuna wa yena hi yena a nga ni xihoxo, swi nge endleki; u ta swi hakelela hambu swo hlwela kanjhani. U ta swi hakelela hikuva muhloti wa tinyarhi ti vuya hi yena!' Ku gimeta tata wa kona Mencisi swi tikomba leswaku a a twe ku vava swinene.

5

Mana wa kona N'waZulu a nga ha hlamulangi nchumu hikuva a a swi tiva kahle leswaku loko mukhalabya o kala a vita n'wana wakwe hi vito leriya a ri rhandzaka ngopfu ra Xiviri, hileswaku timhaka a ti bihile. Hakunene mukhalabya Mencisi a a rhandza swinene vito leri ra Xiviri hikuva u lo fika le xibedhlele xa Nkhensani ku ya vona Lindiwe ro sungula, a fika a hlamala ku vona n'wana wa kona a kule hindlela leyi a a kule hi yona. A hlamala a ku: 'Yaa, leyi i ntombi ya xiviri hakunene.' A va a n'wi thya vito ra Xiviri. Hambileswi vito ra Xiviri ri nga kona epasini, a ri pfhumbangi ngopfu hikuva mana wa kona a a rhandza ku tirhisa ngopfu leri ra Xizulu ra Lindiwe. Ivi ri va rona ri pfhumbaka ku tlula ra Xiviri.

10

15

- 11.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhata leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona na vito ra nuna loyi ku vulavuriwaka hi yena. (2)
- 11.2 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke ku kala Mencisi a vula marito lama nga eka ntshaho lowu nga laha henhla. (2)
- 11.3 Hlamusela hilaha marito ya Mencisi lama nge: '... u ta swi hakelela hambu swo hlwela kanjhani' ya hundzukeke ntiyiso hakona.' (2)
- 11.4 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Lindiwe a nga na wona eka ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 11.5 Ximunhuhatawankandlandlamuko i ximunhuhata lexi nga hundzuriwiki hi ku cinca ka swiyimo leswi humeleleke evuton'wini bya xona, xi tikomba xi rhulile hambu xiyimo xi tika. Xana i mani ximunhuhatawankandlandlamuko eka tsalwa leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.6 Xana u vona yi ri mhaka ya kahle ku va Mencisi a byerile Lindiwe ku tiyisela evukatini hambu a tikeriwa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.7 Leswi humeleleke Lindiwe swo tshikiwa a ri hava nandzu swi endla u titwa njhani? (1)

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

'Heyi, vakulukumba, ta tika. A hi nweni byalwa kunene hi tshika to tala. Ta tika.' Ku gimeta Godi. Hakunene ta Godi a ti tika ti nga rhwariwangi. Hikwalaho va lo tinwela byalwa va ya emahlweni. Va byi khuza va byi khuzile ku kondza byi ya hela. Loko va ya hangalaka se a byi sikurile swinene. Leswi Godi a byi n'wi khandziyile hikwalaho ko tshimbiteleka miehleketo, a a famba a khayima tinyimpfu loko a famba la xitarateni. U fikile ekaya a 5
nghena a ri karhi a dedeleka. 'Mhana Masesi! Mafloza! Ndzi pfulele!' Ku huwelela Godi a ri karhi a gongondza. Loko Mafloza a swi twa leswaku i nuna, hiloko a pfuka emubedweni a kongoma erivantini lerikulu ro nghena. Kutani a fika a ku: 'U munhu kumbe u ncini?'
'Hi mina, Mafloza! Ndzi pfulele mhana Masesi!' Ivi a n'wi pfulele. Ivi a nghena. Ivi a kongoma ekamareni. 'U ya kwi?' Ku lerisa Mafloza hi ku vutisa xivutiso lexi a xi nga lavi 10
nhlamulo. 'Ekamareni.' 'Ekamareni ra mani u ri karhi u nun'hwa muqomboti u te tani?' 'Lee!' A vula hi ku n'wi komba kamara ra vafana hi rintihlo. Ivi Godi a jika a ya nghena ekamareni ra vafana a fika a etlela ehenhla ka mubedo kambe vurhongo byi nga khomi! A ma twa marito ya vulavula etindleveni takwe ya ku: 'A hi nsati xilo xexo! ... U tixanisela yini?' Ivi Godi a ma gayela ko talatala swi nga heli. A ma gayela ku kondza vurhongo byi 15
ku vuyavuyani!
U te a ha etlerise xisweswo, o twa ku dzinginisiwa hi matimba.

- 11.8 Xana i mani loyi a a dzinginisa Godi naswona a a yile kwihi loko Godi a sala a etlela emubedweni lowu a a pfuxiwa eka wona? (2)
- 11.9 Xana ku tshikeleleka loku Godi a a ri na kona a ku vangiwile hi yini ku kala a vula leswaku ta yena ta tika eka ku vulavurisana loku nga laha henhla? (1)
- 11.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'Godi a ma gayela ko tala swi nga heli' u vula leswaku a a tshamela ku ...
- A kaneta.
B rivala.
C vavisiwa.
D ehleketa. (1)
- 11.11 Kombisa ku yelana loku nga kona eka swiendlo swa Mafloza na munhu loyi u n'wi boxeke eka 11.8 laha henhla. (2)
- 11.12 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi leswi humeleke Godi eka tsalwa leri? (2)
- 11.13 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ku xanisiwa ka Godi emutini wa Mafloza? (2)
- 11.14 Loko a ku ri wena Mafloza a wu ta va u n'wi khomile njhani Godi endzhaku kaloko u ta va u humelerile u kumile tithenda loko yena a ri hava ntirho? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA

XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA; NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)

RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa na ku nyika vutivi byo karhi. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Mantombi na xikoxa', xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana xa 'Matumbulukelo ya Vatsonga' na xiphato xa ndhavuko xa 'Shilungwa'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****'VHIMBHAMUKWAMA'**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka lowu humaka eka ntsheketo wa 'Vhimbhamukwama' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Ko na swi pfuketana, ko va na vanhwanyana van'wana. Vo byelana ku ya enhoveni ku ya kha tintsengele. Hiloko va suka va famba hi ntsako lowukulu. Loko va ri karhi va famba vo lemuka leswaku xinhwanyetana lexi a xi tiveka hi vito ra Makhegu xa va landzelela. Hiloko va xi holovela va ku: 5

'Hi ka wena Makhegu, xana u vona mani wa ntangha ya wena kwala?'

Hatlisa u tlhelela ekaya u nga si hi hlambisa timbilu.' 10

Xinhwanyetana xi nga yingisi, xo ala xi va landzelela xi ku: 'Na mina ndzi lava ku ya tikhela tintsengele ku fana na n'wina.' Loko xi vona va xi sindzisa, xo tisalerisa endzhaku xi va rivarisanyana.

Loko va ha rivatiwa hi mabulu vo kuma xinhwanyetana xi ri na vona. Va vone swi antswa ku xi tshika xi va landzelela hambileswi a swi va nyangatsa ku famba na xona. 15

Loko va ri karhi va tshinelela ekhwatini, va hlevelana leswaku va ta xisetela xinhwanyetana leswaku xi nga kumi tintsengele to fana na ta vona ...

Tintsengele ta Makhegu a ti ri ta magaga ntsena. Ta lavan'wana hinkwavo ti ri leto vupfa. Hiloko va ku: 'Xuu, kuna ka wena Makhegu, xana tintsengele ta rihlaza ti ta dyiwa hi mani? Xana a wu swi voni leswaku va ta ya ku hlamala ekaya? Tihela u ya kha tin'wana to vupfa u ta hi kuma hi ku yimerile kwala.' 20

Makhegu xa vanhu xo nghena enhoveni xi ya kha tin'wana tintsengele to vupfa. Loko xi ta xi vuyile, xo kuma leswaku a ku na munhu laha va nga te xi ta va kuma kona. Xo sugula ku famba xi ri karhi xi nga yi tivi kahle ndlela yo ya ekaya. Xo ya ku nqwaa, na wanuna un'wana a va ku i Vhimbhamukwama ... 25

Vanhu va hlamarisiwile hi vuyimbeleri byo nandziha lebyi a byi huma endzeni ka nkwama, va hlamula hi ku ba mavoko, minkulungwana na makhwela. Hinkwaswo leswi swo nyanya ku nyanyukisa Vhimbhamukwama. O famba a nghena emitini yo tala a lava ku nyanyula vanhu hi vuyimbeleri byakwe. 30
Vhimbhamukwama o ya fika emutini wun'wana laha va nga tsakela vuyimbeleri byakwe byo huma enkwameni. Un'wana wa vavasati lava a va ri eku yingiseleni a ku ri mana wa Makhegu.

- 13.1 Xana ku ya hi ntolovelo ku tsheketiwa hi nkarhi wihi wa siku naswona i vamani lava faneleke ku tsheketa? (2)
- 13.2 Hlamusela hi ku komisa lexi endleke leswaku Makhegu a kumeka a khile tintsengele ta rihlaza to hambana na ta lavan'wana. (2)
- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va vamuti va kotile ku humesa Makhegu enkwameni hileswi Vhimbhamukwama a a ... a etlela.
- A karharile
B pyopyiwile
C hlundzukile
D rahiwile (1)
- 13.4 Eka ntsheketo lowu ku na swinsin'wana leswi yimbeleriwaka hi Makhegu. Xana hi wihi nkoka wa swona eka ntsheketo? Boxa mhaka YIN'WE ntsena. (1)
- 13.5 Ku va vanhwanyana lavakulu va fambile va siya Makhegu a sala a lahleka swi kombisa yini hi vumunhu bya vona? (2)
- 13.6 Kun'wana entsheketweni ku vuriwa leswaku Vhimbhamukwama u lumeteriwile hi swilumi leswi a swi cheriwile enkwameni wa yena ku kondza a lova. Loko a wu ri kona loko mhaka leyi yi humelela a wu ta va u va tsundzuxile yini lava cheleke swilumi leswi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'BULOHO RA KHUJWANA'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

'A wu si swi twa?' ku vula Salani. 'Xin'wana xi tivekaka hi xivandla lexi hileswaku ku ba nkarhi ku va na makhombo yo chavisa ya swifambo. Loko ku te ka miyela nakona u nga rivala na leswaku hi yona ndhawu leyi pfaka yi va ya makhombo.'	
Matimba a ya emahlweni: 'Se nhwanyana loyi wo kombela tilifiti navusiku va ri lava va n'wi vonaka va ri i Kati, loyi a nga lova eka khombo ra movha eka ndhawu leyi. A ku ri malembe ya va1980.'	5
Wa ha ri Salani: 'Lava vulaka leswaku va n'wi vonile va vula leswaku loko wo n'wi yimela, a ku na lexi u nga xi solaka hi yena. U tikomba ku fana na nhwana un'wana na un'wana loyi a hanyaka. Vavanuna van'wana lavo tsandzeka ku tikhoma ku vuriwa leswaku va fike na laha va nga kombela rirhandzu kutani a swi amukela.'	10
A ya emahlweni Salani: 'Va ri ku saseka ka yena nhwanyana loyi hi kona ku nga karhata vanhu vo tala va tikuma va n'wi rhandza xikan'wekan'we. Handle ka ku saseka ka yena, a swi tikomba leswaku loko munhu o rhandzana na yena siku relero a a n'wi humba mano.'	
'Heyi, a swi laveki leswaku hi hundza eka ndhawu leyi navusiku. Mina ndza chava,' ku vula Matimba.	15
Salani a hlamula: 'Hayi, i timhaka leti sweswi onge ti hungutekile. Ku vuriwa leswaku un'wana u n'wi khandziyisile movha, va famba va ri karhi va tibulela. O hlamala hiloko a sale a ri yexe emovheni, nhwanyana a nyamalarile. Leswi swi endlile leswaku muchayeri a lemuka leswaku a a vulavula na munhu loyi a nga hanyiki.'	20
Wa ha ri Salani: 'Un'wana muchayeri ku vuriwa leswaku u yimisiwile hi nhwana loyi navusiku. Hiloko va famba va bula va tlhela va rhandzana. Nhwanyana na buti loyi vo muka swin'we va ya eka va nhwanyana. Loko dyambu ri xa buti luyani u pfukile buruku ri langutile endzhaku, a hambanisile na tintangu.'	
A ya emahlweni Salani: 'Loko a huma endlwini vamuti va n'wi vutisa leswaku ku humelela yini, a va byela leswaku u tile na Kati. Hiloko va n'wi byela leswaku munhu loyi a n'wi vulaka a nga ha ri kona ...'	25

- 13.7 Xana Buloho ra Khujwana ri kumeka etikweni rihi naswona hikwalaho ka yini ri vuriwa leswaku i buloho ra Khujwana? (2)
- 13.8 Marito ya Salani lama nge: 'Ku vuriwa leswaku ...', minkarhi hinkwayo loko a lava ku boxa mhaka yo karhi, ma na nkucetelo wihi eka vahlayi va ntsheketo lowu? (2)
- 13.9 Loko a wu ri wena wanuna loyi a teke na Kati emutini wa ka vona kutani u byeriwa leswaku u hundzile emisaveni a wu ta titwa njhani? (1)

XIPHATO XA XIVONGO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**VALOYI**

- 1 Hina hi va ka Valoyi,
- 2 Hina hi va ka Mathevula,
- 3 Hina hi va ka Khalanga.
- 4 Hi Valodzwi hina.
- 5 Hi va ka Mthondolovhani,
- 6 Hi va ka ncila a va ololi,
- 7 Loko u olola wu to tshoveka.
- 8 Hi va ka nsoko wa Gwambe,
- 9 Hi vadyi va swipame,
- 10 Hi va ka Congamela,
- 11 Va ka tluntlama hi tamba ra valoyi.
- 12 Va ka Xiambamilandzu,
- 13 Va ka Xitsundzuxa hi matlhari,
- 14 Va ka Combeni,
- 15 Va ka mana wa nanga,
- 16 Va ka N'wamanyuluzana wa Combeni,
- 17 Va ka Mthondlolovhani jaha xo bomba.
- 18 Mabomba hi mirhi,
- 19 Mabomba hi vana,

- 20 Mahisa vana hi milombyani,
- 21 Xifamba hi matsambu yo nonoka,
- 22 Va ka Makhandziya murhi hi nsinya hi xika hi tindzhavi.
- 23 Hi va ka n'wana emakatleni.
- 24 Hi Vatendenya va ku khandziya tintshava.
- 25 Hi Vatendenya wa rigombo ku nga ri na xihoxo.
- 26 Hi hina van'wamatshaha swa van'wana.
- 27 Hi hina majaha ya timbhuri.
- 28 Hi hina tigonogono ta ka xifuma hi nghotsa.
- 29 Bya mbita byi vila byi halaka.
- 30 Hi hina vinyi va nsimu ya tsawani yi tsandze N'wa-Lowani ku hlakula.
- 31 Hi Vagulukhulu wa Ncangameri,
- 32 Hi tinanga leti nga riliki.
- 33 Ku rila maphahlaphahla entshaveni ya vulombe.
- 34 Khalanga!
- 35 Munyayi!

13.10 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi xiphato lexi? (2)

13.11 Va ka Valoyi va tsaka loko va dyile swakudya swihi? (1)

- 13.12 Tsavula ntila eka xiphato lexi lowu hlamuselaka leswaku va ka Valoyi va rhandza tinyimpi. (1)
- 13.13 Mutlhokovetseri u hlamusela yini hi ntila wa 19 lowu nge: 'Mabomba hi vana'? (2)
- 13.14 Ku vuyeleriwa ka marito lama nge: 'Hina hi va ka ...' eka mintila ya 1–3, swi vumba ncino. Xana ncino lowu wu tshikelela/tiyisisa yini? (2)
- 13.15 U nga vula yini hi ku va va ka Valoyi loko va tiphata va ku: 'Hina van'wamatshaha swa van'wana'? (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Xivuriso lexi nge: 'Ku halata vulumbi bya nkwakwa hi kwakwa rin'we' xi hlamusela leswaku u nga tshiki swo tala, u tsutsumela xin'we u yengiwa hi ku saseka ka xona kasi mundzuku u ta tilaya.' Kombisa hilaha xivuriso lexi xi tipaluxaka hakona hi vutomi bya Matanato.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

XILUMUNI:	Kokwana Matanato, se ma ri landzula vele ra Machangana. Muyisa loyi wa ka Nkuna wa Mavutana u tiyisile loko a vula leswaku ma ri landzula vele ra Machangana. Vele ro saseka. Vele ro pfumala nhlokonho.	
MATANATO:	Ndzi ya kwihi ni vavasati va Machangana mina? Ndzi rivaleli.	5
MAVHAVAZA:	Hlamba vunwa Chauke.	
MATANATO:	Ndzi hlamba vunwa kasi vunwa bya hlambiwa?	
MAVHAVAZA:	Ndzi ri hlamba vunwa Chauke.	
MATANATO:	U ri ndzi hlamba vunwa? Hi swona, wo ndzi nyika xisibi ndzi byi hlamba vunwa bya kona phela.	10
MAVHAVAZA:	Wa tixisa u ta byi hlamba ku nga ri na xisibi.	
MATANATO:	Ndzi ri xibelana xona ndzo tshama ndzi bejile mina Matanato, a ndza ha lavi no xi vona.	
MAVHAVAZA:	Sweswo i swa wena. Swi tiviwa hi wena n'wini. Loko u tirivarisa ndhavuko wa wena lowu namuntlha u wu sandzaka hi marito yo biha, i swa wena. Hi ta vona hi wena. U ta swi kuma leswi u swi lavaka.	15
XILUMUNI:	Se hi ti twile ta kokwana Matanato. Hambi a ri yena u swi twile ku ri ha n'wi sola.	
MAVHAVAZA:	Kavula, se hi burisanile, na ro dyambu ri ri 'lavani ra n'wina,' kutani ra hina hi ta ri lava kwihi?	20
XIKHOGOLO:	A hi yeni hi ya wisa hi ta kota ku pfukela emitirhweni hi nga ri na babalaza.	
MATANATO:	Ndza swi vona leswaku mina na n'wina a hi nga pfuki hi twananile ni siku na rin'we hikuva mi ehleketela endzhaku kasi mina ndzi langutile emahlweni laha ndzi yaka kona.	25
MAVHAVAZA:	Tsundzuka leswaku emahlweni laha u ehleketelaka kona ku nga hundzuka endzhaku, miehleketo ya hina yi va yona leyi kombaka swa le mahlweni.	

- 15.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi bulaka swi ri eka wona na leswi a swi endla swona. (2)
- 15.2 Nyika andlalo wa leswi a swi humelerile ku kala Matanato a vula leswaku xibelani xona u bejile, a nga ha lavi no xi vona. (2)
- 15.3 Hi yihi mhaka leyi paluxaka leswaku vanhu a va nga yimi na Matanato eka mavonelo ya yena? (2)
- 15.4 Xisihalari i ximunhuhatwa lexi sivelaka ximunhuhatwankulu ku humelela eka ku navela ka xona. Xana i mani xisihalari etsalweni leri? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.5 Xana marito ya Mavhavaza lama nge: '... emahlweni laha u ehleketelelaka kona ku nga hundzuka endzhaku' ya hundzukile ntiyiso hi mukhuva wihi? (2)
- 15.6 U nga vula yini hi mavonelo ya Matanato ya leswaku vavasati va Machangana a va kahle? (1)
- 15.7 Loko a wu ri xaka ra N'wa-Xirhami u twa leswaku nuna wa yena a nga ha n'wi lavi hikwalaho ka mahanyelo ya yena a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

MATANATO:	Mukon'wana wa mina Mavhavaza, ndza mi khensa hakunene. Loko va ku ku na wanuna wa xiviri va vula n'wina. Mi ndzi hlambisile vunwa kutani na yena m'fa ka Xifiringoma u byi hlambile. Swi pfuna yini ku tivangela vugono hi ku rhandza ku ya tlangela emitini ya van'wana vanhu? A swi pfuni nchumu na nchumu.	5
MAVHAHAZA:	Mhaka yo hlamarisa hileswaku tolweni ka masiku Xihangalasi u te ri a nga vangani ni vuxaka na Topisa. Se a a ya lava yini?	
XILUMUNI:	Wa delela muyisa loyi! U swi kumile leswi a a swi lava.	
XIKHOGOLO:	A mi swi rivala n'wina. Phela vavanuna van'wana va rhandza ku tlhantlha miti ya van'wana loko va vona vavasati va vona va bombisiwa, kuri ku loko se swi onhakile, wansati a hlongoriwile evukatini se a va ha ri na mhaka na yena. A va n'wi lava loko nuna wa yena a n'wi hlovisa, a n'wi endlela hinkwaswo.	10
MATANATO:	Kote! U layekile madyisambitsi. U n'wi layile Makhuvele ni nsati wa yena.	15
MAVHAHAZA:	Vugono a va hleki kambe lebyi i mhangu ku tilavela, hi to hleka hina. A hi lo n'wi ruma kambe u lo tiheleketa hi yexe emilon'weni ya timbyana ta mina, ivi ti n'wi tirha swinene.	
MATANATO:	Mhangu ku tilavela va nga vuli yona. U hlangene na tona timhandi magingigingi a sukerile baji ekaya.	20
MAVHAHAZA:	A a ehleketa ku ri u na xipunga xa n'wa-nkingiri kasi wa tixisa.	
MATANATO:	U layekile. N'wa-Ngoveni u fambile. Se hi kona a nga to sala a hanya hi rikoko ra xilondza loko a ta kapula xikhohlola xo tlula N'wa-Dzari xi ya wela le kule le!	

- 15.8 Eka n'wangulano lowu nga laha henhla ku vulavuriwa hi ku va Xihangalasi a endzerile muti wa Mavhavaza. I vamani lava a a landza vona? (2)
- 15.9 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku Mavhavaza a kala a vula leswaku i mhangu ku tilavela. (2)
- 15.10 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Mavhavaza a ku Xihangalasi u te ri a nga vangi na vuxaka na Topisa u vula leswaku a va ...
- A tivanangi.
B rhandzanangi.
C venganangi.
D xewetanangi. (1)
- 15.11 Xana i yini lexi susumeteke Xihangalasi ku landza lava u va boxeke eka 15.8 laha henhla eka Mavhavaza? (1)
- 15.12 Xana leswi humeleleke Xihangalasi loko a ta va a endzerile eka Mavhavaza swi ku dyondzisile yini? (2)
- 15.13 Ndlela leyi Mavhavaza a a khomile Topisa hayona yi humelerisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 15.14 Hi ku vona ka wena, xana a swi fanerile leswaku Xihangalasi a landza vanhu lava u va boxeke eka 15.8 laha henhla ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Loko munhu a sungula a endla leswo biha eka van'wana swa n'wi tsakisa kambe loko se swi endliwa eka yena u twa ku vava ku tlula lava a sunguleke a va vavisa. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka leswi humeleleke evuton'wini bya Boneka etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

N'WA-VUSIKA:	(A nghena a ri karhi a ndzawuta) Ndzawini! (Swi nga twiwi) Ndzi ri ndzawini laha ka Hundza-va-hlekoo!	
N'WA-MZAMANI:	(Hi rito ro rhurhumela) A ... hee ... xana ... hi we ... na mani?	
N'WA-VUSIKA:	(A ri karhi a hleka) Hi mina, kokwani!	
N'WA-MZAMANI:	Kasi ndzi ta ku hi wena mani u nga ndzi byeliki naa? Phela mina a ndzi lavi ku tshama ndzi ri karhi ndzi vulavula hikuva ndzi titwela ndlala mina!	5
N'WA-VUSIKA:	Leswi ku sungulaka n'wina kokwani mi ku mi twa ndlala hina vayeni ke? Mi hi veka kwihi?	
N'WA-MZAMANI:	(Hi rito ro kala) Mina a ndzi lavi ku dyisiwa mbitsi hikuva na rito ra wena a ndzi ri khomi kahle leswaku u mani wa ka mani?	10
N'WA-VUSIKA:	Kokwani, a mi swi tivi leswaku ku tlanga hi van'wana a swi kahle. A mi swi tivi leswaku ndzi mani?	
N'WA-MZAMANI:	Hi wena mani? A ndzi ku voni kahle hikuva matihlo na wona ya famba, a ya ha voni swona.	15
N'WA-VUSIKA:	Hi mina N'wa-Vusika, ntukulu wa makwenu wa n'wina, ndzi ta ndzi huma hi le Phafula sweswi.	
N'WA-MZAMANI:	Ku khegula na swona swa karhata, ndzi kohlwa wena ntukulu wa makwerhu? Se ndzi ku tivile ntukulu wanga. Mahlo ya mina a ya ha voni kahle.	20
N'WA-VUSIKA:	Mi njhani ku pfuka kokwani?	
N'WA-MZAMANI:	Mina ndzi pfukile swe' switsanana, lebyo tala byi na vinyi va byona. Ndzo dlawa hi yo ndlala.	
N'WA-VUSIKA:	A mo ndzi burisa kokwana loko mi ku mi twa ndlala ke?	
N'WA-MZAMANI:	A ndzi ku burisi, mpfhuka xa n'hweti ya tolo a ndzi byi tivi leswaku i bya muhlovo mani, ndzi vula vuswa. Hina ho hanya hi mati ya Xikwembu ya nga xavisiwiki.	25

17.1 Boxa leswaku swimunhuhatwa leswi a swi angulana swi ri kwihi, nkarhi muni. (2)

17.2 Hlamusela hi ku komisa leswi N'wa-Vusika a a yela swona eka mbangu lowu u wu boxeke eka 17.1 laha henhla. (2)

- 17.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. N'wana loyi N'wa-Vusika a a lava ku saleriwa na yena i ...
A Saleleni.
B Gwirhani.
C Khetani.
D Bodzani. (1)
- 17.4 Loko n'wangulano lowu nga laha henhla wu ya emahlweni, N'wa-Vusika u hlamula N'wa-Mzamani hi ku vula leswaku nuna wa yena Xikweni a nga karhati. Xana marito ya yena ya vile xikhovolelo hi mukhuva wihi? (1)
- 17.5 Xana swiendlo swa N'wa-Vusika swo va a tile laha ku ta endla leswi a swi endleke swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 17.6 Xana xivuriso lexi nge: 'Masasana u fela enhoveni' xi tipaluxa hi mukhuva wihi eka N'wa-Vusika? (2)
- 17.7 Xiyimo xa vusiwana bya ku va vanhu va pfumala swakudya va kala va heta na n'hweti va nga si dya vuswa xa humelela eka vutomi bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 17.8 Loko a wu ri xaka ra N'wa-Mzamani u vona ndlela leyi a a xaniseka hayona hi ku hlayisa vana vantlhanu va swisiwana a wu ta n'wi tsundzuxa yini? (1)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

N'WA-VUSIKA:	Xana mi twe hi mani sweswo ke?	
XIKWENI:	U nga ndzi vutisi to tala mina munhu loyi a nga ndzi byela a nga si tshama a penga na siku na rin'we. Lexi ndzi xi lavaka eka n'wina i ku mi longa mi ya eka n'wina, mina a ndzi nga swi koti ku tshama na vavasati va vanuna vo tala, ndzi tiva wanuna wa vasati vo tala hayi wansati, sweswo i nhlamba eka mina.	5
N'WA-VUKWELE:	Hina a hi tivi ... (A nga hetisi.)	
XIKWENI:	(A nghenelela.) Hey! Loko ku ri wena a ndzi lavi ku twa nchumu hi wena. Ku hava lexi u ndzi pfunaka hi xona hikuva no tswala a wu tswali.	10
N'WA-VUKWELE:	Mo hi rivalela loko hi dyohile kambe a hi tivi nchumu hina.	
XIKWENI:	(A nghena endlwini a huma a khomile banga.) Ndzi ri a ndza ha lavi ku twa nchumu hi n'wina. Longani mi famba ndzi nga si mi chapela hi banga leri! (Va longa va huma va famba. Khegu u tshamile egedeni a ku goo! Xikweni a n'wi vitana.) Khegu.	15
KHEGU:	Ndza pfumela tatana.	
XIKWENI:	Wa nga ta haleni.	
KHEGU:	(A fika a khidzama.) Ndzi fikile tatana.	

XIKWENI:	Xana Khetani u yile kwihi?	20
KHEGU:	A ndzi tivi i khale va nga ri kona	
XIKWENI:	Khale wo sukela rini ke?	
KHEGU:	Ndzi vula leswaku ku sukela loko n'wina mi fikile a va nga ri kona ku ta fika sweswi.	
XIKWENI:	Teka mali leyi mi ta sala mi xava swakudya mina ndza tlhela ndzi ya eJoni, a ndzi nga vuyeli ku ta tshama.	25

- 17.9 Hi swihi leswi N'wa-Vusika a vutisaka Xikweni leswaku u twe hi mani? (2)
- 17.10 Xana Xikweni a a vuyile rini eJoni naswona a a vuyile hi yini? (2)
- 17.11 Hi kwihi ku hambana loku nga kona eka mavulavulelo ya Xikweni loko a vulavula na N'wa-Vusika na N'wa-Vukwele na loko a vulavula na Boneka etsalweni? (2)
- 17.12 Hlamusela xivangelo xa ku va Xikweni a hlongorile vasati va yena. (2)
- 17.13 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu? (2)
- 17.14 Loko a ku ri wena Khegu u vona tatana wa wena a hlongola manana wa wena a n'wi khomele na banga a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini? (2)

[25]

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'I MHANGU KU TILAVELA'**

Xivuriso lexi nge: 'Mhunti a yi tluli kambirhi rigoda, ravumbirhi yi tlula na rona' xi hlamusela leswaku munhu a nga poni kambirhi etimhakeni, ravumbirhi ti ta n'wi kuma. Kombisa hilaha xivuriso lexi xi veke ntiyiso hakona hi ku kongomisa eka leswi humeleleke Bayizani Magwaza.

[25]**XIVUTISO XA 19: XIMBANGU****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: '... TI LE TILWENI!'**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

MAGAZA: Swona hi swona *degree* hi leyi ndzi yi kumile, kambe *what next?* Ku dyondza swona kasi a swi vuli ku tisa ku vonakala etikweni loko mina hi ndzexe ndzi ri endzelekanini? Ndzi le ndzhelekanini hikuva mina ndzi dyondzile, kambe khwara leri ndzi nga ri siya le kaya ke? A swi nga antswi ndzi dlaya kwala ndzi kokela. (*A vula hi ku komba xifaniso xa ntombi yin'wana lexi a a xi hayekile ekhumbini ra yindlu*) Leswi n'wana wa vanhu xi nga dyondzeka ku tlula na mina, ndzi chava yini? Dabadaba leriya ri nga le kaya ndzi to ri tsalela papila ndzi ri tivisa leswaku ndzi fike emahandzeni ya tindlela. Ndzi hlawule nakambe hi vuntshwa ndlela leyi ndzi faneleke, ku nga ri yena. Ndzi tihlawulele ndlela leyi pfumalaka mahlwehlwe ni matamba ya vunonohwi. Ndlela leyi ndzi tsavulaka endzhopeni lowu ndzi tihoxeke eka wona khale ndza ha ri ntsongo. Endzhopeni wa vutomi byo tsakisa hi leswi nga swa nyama ntsena ku ri hava ni ntlhontho wun'wana. Mina a ndzi nge swi koti, ndzi karhele ku hanya vutomi byo phyama hi mukhuva wolowo. Futhi ndza nga teka xitsalo ni phepha ndzi namba ndzi n'wi tsalela sweswi ndzi ba mhunti ya ha ri ni mahika naswona ve ri loko u tsundzuka mhelembe khandziya emurhini. (*A miyelanyana*) Swona ndzi ta n'wi tsalela hi xiyini swona *ngoba thina sesiyakhuluma phela?* A ha ha xi koti kahle ni Xitsonga xa kona hikuva se hi Mazulu phela. (*A hleka*) Loko ndzo n'wi tsalela hi Xizulu yi to na yi xa ka mbuyangwana.

- 19.1 Boxa mbangu lowu Magaza a vulavulaka a ri eka wona na vito ra munhu loyi a n'wi vulaka dabadaba. (2)
- 19.2 Hi byihi vuxaka bya Magaza na munhu loyi u n'wi boxeke eka 19.1? (1)
- 19.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Magaza u ri: 'Swona hi swona *degree* hi leyi ndzi yi kumile.' U kumile digiri ya ...
- A B.Sc.
B B.Ed.
C B.Admin.
D B.Com. (1)

- 19.4 Kombisa ku hambana loku nga kona eka leswi Magaza na munhu loyi a a lava ku tsaleriwa papila a va titwisa xiswona hi vuxaka lebyi a va ri na byona. (2)
- 19.5 Xana mavulavulelo ya Magaza eka ntshaho lowu nga laha henhla ma kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 19.6 Xana marito ya Magaza lama nge: 'Ndzi tihlawulele ndlela leyi pfumalaka mahlwehlwe ni matamba ya vunonohwi' ya hundzukile xikhovolelo hi mukhuva wihi? (2)
- 19.7 Loko a ku ri wena mutswari wa Magaza a wu ta titwa njhani mayelana na xiboho lexi a xi tekeke hi munhu loyi u n'wi boxeke eka 19.1 laha henhla naswona a wu ta endla yini? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

NTLANGU: 'YO, NDZI TIDLELE MINOO!'

XITSHURIWA XA O

ELIZABETH:	Heyi, munghana, wa kala! U kala ku fana na Florence. Phela na yena Florence wa kala heyi! Hi mpfhuka a ambala yunifomo a ndzi se n'wi vona.	
MISERY:	(<i>Hi ku hlamala</i>) Yunifomo yihi manjheni? Kasi se Florah i manana wa xikhongelo na yena masiku lama? Se tibiya ti ta sala na mani?	5
ELIZABETH:	(<i>A ri karhi a hlekelela</i>) A ndzi vuli yunifomo ya xikhongelo wenoo; ndzi vula nala!	
MISERY:	(<i>Hi ku hleka</i>) Hoo, kasi u vula mzilo? Se <i>why</i> u ku i yunifomo ka Zabeta?	
ELIZABETH:	(<i>Hi ku hleka</i>) Kasi a hi yunifomo? Wena a wu swi voni leswaku i yunifomo hikuva lokixi leri hinkwaro ri tele hi vona lavo dlaya vavanuna hi phoyizeni va endlela ku sala va dya rifa ra vona.	10
MISERY:	(<i>Hi ku hlamala</i>) Xuu, kasi Florence u lo dlaya nuna leswiya? Leswi a va ku Tokyo u dlaye hi ku nwa ngopfu <i>byalwa</i> se byi ya oxa xivindzi ke?	
ELIZABETH:	(<i>Hi ku khumbeka emoyeni</i>) <i>Byalwa</i> bya kwi? U nga xisiwi Misery, a ku na <i>byalwa</i> byi nga oxa xivindzi wenoo, i phoyizeni liya! Va ri la lokixini ku ni ntungu wo heta vavanuna. A wu swi voni wena lembe roleri ntsena ku fambe vangani? (<i>A hlayela hi tintiho</i>) Ku fe <i>eight</i> ya vona.	15
MISERY:	(<i>Hi ku hlamala</i>) Xuu, he n'wina; se phoyizeni ya kona va yi kuma kwihi?	
ELIZABETH:	(<i>Hi ku sola</i>) ...	
MISERY:	(<i>Hi nkthinkhi</i>) Heyi, Zabeta, a wu swi tshamelanga; leswi ndzi nga tani ndzi ringete swibedhlele hinkwaswo. Va-Elim, Tshlidzini, hambi ku ri <i>private hospital</i> ePolokwane nenge lowuya wu huma kona.	20

- 19.8 Boxa tiko leri n'anga leyi vanhu a va kuma phoyizeni eka yona a yi huma eka rona na leswi vavasati a va fanele ku swi endla loko va lava leswaku murhi wa yena wu va tirhela. (2)
- 19.9 Misery u tshama a endzela Florence loyi va vulavulaka hi yena eka n'wangulano lowu nga laha henhla. Hlamusela hi ku komisa leswi n'wi yiveke mbilu emutini wa Florence. (2)

- 19.10 Hikwalaho ka yini Misery a tikomba a tsakela swinene ku tiva ta n'anga leyi ku vulavuriwaka ha yona? (2)
- 19.11 Xana mutsari u lemukisa vanhu yini hi ntlangu lowu? (2)
- 19.12 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Misery a a ri na wona u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 19.13 Xana mhaka ya ku dlayiwa ka vavanuna hi vasati va vona ya khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.14 Loko Misery a a ri xaka ra wena a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na khombo leri n'wi weleke emakumu ka ntlangu lowu? (1)
- [25]**

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hakanyingi loko munhu a nga hanyi hindlela yo lulama, u humeleriwa hi leswo biha. Seketela mhaka leyi hi leswi humeleleke Fumani etsalweni leri.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

TALENTA MUNENE:	(A languta nuna) Se mi ri yini Munene?	
GEZANI MUNENE:	Loko a tsakela ku ya a hi n'wi hakeleleli a ya mina a ndzi voni ku ri na xiphigo a ni ri i kutsakela ka yena. Xana i mali muni m'fana wa mina?	
FUMANI:	(A tsakile) I ntlhanu wa madzana ya tirhandi ntsena. Swakudya ha tixavela.	5
GEZANI MUNENE:	Xana mi sungula rini ku hakela?	
FUMANI:	Hi Musumbhunuku.	
GEZANI MUNENE:	Hiswona m'fana wa mina mali hi leyi u ta hakela kona hi Musumbhunuku. (A humesa xibutsa xa mali exikhwameni xa buruku. A hlayela ntlhanu wa madzana ya tirhandi a nyika Fumani)	10
FUMANI:	(A amukela mali) Ndza khensa swinene vatswari va mina.	
TALENTA MUNENE:	Mali u yi lava ngopfu kambe ku tsemeta byanyi doo!	
FUMANI:	Matlharhahansi Manana! Kambe n'wina loko mo kala mi sungula ku ndzi sola na vahundzi va ndlela va ta kala va swi twa. (Mufundhisi Munene na nsati va hleka)	15
TALENTA MUNENE:	Naswona hina hi ta ya empfuxelelweni eRustenburg hi Ravuntlhanu ra ndzhaku ka vhiki leri taka. Ku ta va siku ra 19 Mawuwani. Se hi tsakela ku famba na wena n'wananga.	20
FUMANI:	E-e, mina a ndzi yi empfuxelelweni.	
TALENTA MUNENE:	Wa tiva wena u chava ngopfu rito ra Xikwembu. Xana u lava ku hanya vutomi bya njhani loko u nga n'wi tivi Jesu Kriste a nga ku fela exihambanweni?	
FUMANI:	Ndzi ta ya siku rin'wana sweswi ndzi le ku hlayeni ka tibuku Manana. Phela xikambelo se xo va kwala nyongeni.	25
GEZANI MUNENE:	(A pfumelela hi nhloko) Xona se xi fikile swi lava u hlaya swinene m'fana wa mina. Haxawa ndzi lava ku ku vona u ri eka Giredi 11. (Va miyelanyana)	

- 21.1 Xana mali leyi Fumani a a yi komberile a yi ri yo ya kwihi naswona a ku ya endlwa yini? (2)
- 21.2 Hlamusela hi ku komisa leswi humeleleke loko Fumani a sarile a ri yexe tanihleswi a aleke ku famba na vatswari va yena eRustenburg. (2)
- 21.3 Hi xihhi xivangelo xa ku va Fumani a nga ha fikangi eka Giredi ya 11 tanihilaha tata wa yena a a naverile nakona? (2)

- 21.4 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Fumani a a ri na wona etsalweni leri u tlhela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku i ntlimbo wa muxaka wolowo. (2)
- 21.5 Xana mutsari u lemukisa vantshwa yini hi leswi humeleleke Fumani loko a ta va a arile ku famba na vatswari va yena empfuxelelweni? (2)
- 21.6 Ku va Gezani Munene a yimile na Fumani leswaku a sala a hlaya tibuku swi ku khoma njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u vula leswi a wu ta swi endla loko a ku ri wena Fumani. (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

XILUVA:	(A khidzama emahlweni ka mana wa yena) Hi lawa!	
KHATISA:	Inkomu n'wananga. (A amukela mati, a nwa. Xiluva a tshama esofeni)	
XILUVA:	Naswona a ndzi lo yimela mi vuya ndzi ta mi lela. Ndzi lava ku ya eku hlayeni eka vaDikeledi.	
KHATISA:	A ku hoxekanga nchumu n'wananga famba u ya hlaya. Naswona swi kahle ngopfu ku hlaya mi ri vambirhi hikuva mi kota na ku pfunana.	5
XILUVA:	Ma vurisa Manana. Leswi Dikeledi a tivaka ngopfu tinhlayo swa ndzi pfuna. Na mina ndzi ta n'wi pfuna eka <i>Physical Science</i> .	
KHATISA:	I mhaka ya kahle ku tiyimisela ku dyondza xikolo hikuva vutomi bya masiku lawa loko munhu a nga dyondzanga bya tika swinene.	10
XILUVA:	Ma vurisa Manana.	
KHATISA:	Xana u ta vuya navusiku?	
XILUVA:	E-e, ndzi ta vuya hi Sonto nanhlikanhi. Hi lava ku dya buku swi nyawula mahele ya vhiki leri.	
KHATISA:	Ndza tsaka loko u vulavula tano n'wananga. Dyondza xikolo u nga fani na mina wo kala a nga dyondzanga.	15
XILUVA:	Xana hikokwalaho ka yini n'wina mi nga dyondzanga xikolo hi nkarhi wa n'wina?	
KHATISA:	Hina loko hi kula vatswari va hina a va nga swi lavi kuri n'wana wa xisati a dyondza xikolo hi ku tshemba leswaku u ta tekiwa. A va swi vula kahle va ku: 'N'wana wa xisati i huku yo khomela vayeni'.	20
XILUVA:	(A hleka) Khe ... khe ... khe! Se loko vukati bya kona mi byi kumile a swi famba kahle?	
KHATISA:	Van'wana a swi va fambela kahle. Kasi vo tala hi lo tiyisela hikuva vavanuna va minkarhi ya kona a va nga bi a vo hlola.	25

- 21.7 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu wu humeleleke eka wona. (1)
- 21.8 Kombisa ku fanana loku a ku ri kona exikarhi ka Xiluva na Fumani. (2)

- 21.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Khatisa Hon'wana a ku: 'Nwana wa xisati i huku yo khomela vayeni' u vula leswaku vana va vanhwanyana i vana lava nga ta ... va siya vatswari va vona.
- A dlayiwa
B xaviwa
C vutiwa
D yiviwa (1)
- 21.10 Xana leswi humeleleke Xiluva endzhaku kaloko mana wa yena a n'wi pfumelerile ku ya heta mahelo ya vhiki hinkwawo a nga ri kona ekaya, wena swi ku dyondzisile yini? (2)
- 21.11 Xivuriso lexi nge: 'Xikosi a xi voni' xi nga tirhisiwa eka mani etsalweni leri naswona hikwalaho ka yini? (2)
- 21.12 Xana vito ra Xiluva ri fambelana njhani na swiendlo swa ximunhuhakwa lexi etsalweni leri leswi seketelaka leswaku ri thiyiwile kahle? (2)
- 21.13 U vona Manana Khatisa Hon'wana a endlile kahle ku pfumelela n'wana wa yena Xiluva leswaku a ya eka vaDikeledi va ya hlaya tibuku mahelo ya vhiki hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80

